

סימפוזיון לזכרו של ברוננו לאטור (1947-2023)

המהפכה הלאטוריאנית ש(עדיין) לא התרחשה: פתח דבר

תמר ברקאי*

בתשעה באוקטובר 2022 נפטר ברוננו לאטור כשהוא בן 75. הידיעה על מותו הכתה גלים בקהילה האקדמית העולמית. בין מספידיו הרבים שררה אחדות דעים ש"לאטור הוא הכי" – הפילוסוף הצרפתי הכי מפורסם; בין ההוגים החשובים והמצוטטים ביותר של זמננו, ובין הכותבים הכי לא מובנים; האינטלקטואל הצרפתי בעל ההשפעה הגדולה ביותר; ההוגה הכי מנוכס לצורכי הגנה על עמדות שונות בתכלית ואף סותרות; ועוד ועוד. לאטור, הנחשב לאחד הכותבים השנונים יותר וגם השנויים יותר במחלוקת, הוא לבטח ההוגה המזוהה ביותר עם תיאוריית השחקן-רשת (ANT) וממובילי התחום של לימודי טכנולוגיה וחברה (STS).¹ במהלך חייו פרסם לאטור מאות מאמרים ועשרות ספרים. בשנת 2013 זכה בפרס הולברג, המוענק על תרומה יוצאת דופן למחקר בתחומי מדעי הרוח והחברה, תיאולוגיה ומשפט, ובשנת 2021 זכה בפרס קיוטו לאמנויות ופילוסופיה. בעשייתו האינטלקטואלית הוא מימש את אהבתו לפילוסופיה דרך התעמקות בטווח רחב של צורות ותחומי ידע, החל בסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, היסטוריה ותיאוריה פוליטית, עבור במדע, טכנולוגיה ואקולוגיה וכלה באמנות, תיאטרון וספרות. הוא תואר כבלתי ניתן לסיווג וכמי שבמחקריו קרא תיגר על עצם הרעיון של גבולות דיסציפלינריים, אך לרוב הוגדר כפילוסוף, אנתרופולוג וסוציולוג. בתחילת דרכו, מתוך רצון לתעד את אתרי ייצור האמת המכוננים את הציוויליזציה המודרנית, הוא פנה מהרעיון הפילוסופי אל מחקרים אתנוגרפיים. אחר כך פיתח עם עמיתיו את תיאוריית השחקן-רשת ואת הסוציולוגיה של ההתחברויות, והעמיד אותן כאלטרנטיבה למסורת הסוציולוגית הדורקהיימית. ואז הוא יצא למסע בזמן. הוא איתר את גבריאל טארד, יריבו המובס והנשכח של דורקהיים, בסוציולוגיה של סוף המאה התשע-עשרה, והכריז עליו כאב המייסד של תיאוריית השחקן-רשת. בדברים הבאים אתחקה אחר תנועתו על הציר שנמתח בין הפילוסופיה ובין הסוציולוגיה העכשווית וה"קלאסית". אבקש לטעון כי מסע השורשים של לאטור, שנדחק לשולי הדיון עליו, הוא הזדמנות לדמיין איך תיראה מהפכה לאטוריאנית, ואיך הייתה נראית הסוציולוגיה אילו היה טארד חלק מהקנון שלה.

דרכו האקדמית של לאטור החלה במחלקה לפילוסופיה ותיאולוגיה באוניברסיטת בורגון שבחבל דיוון. במהלך לימודי הדוקטורט עשה לאטור את צעדיו הראשונים בחקר הזיקה בין פרשנות לאונטולוגיה באמצעות השוואה בין מאמרו של שארל פֶגְיֵ "קליאו: דיאלוג בין ההיסטוריה לנפש הפגאנית"² ובין טקסטים מהברית החדשה (Latour, 1975).

* ד"ר תמר ברקאי, החוג ללימודים רב-תחומיים, המכללה האקדמית תל-חי

1 STS משמש כקיצור הן של "לימודי מדע וטכנולוגיה" והן של "מדע, טכנולוגיה וחברה". אף שבספרות אמנם קיימות הבחנות בין השניים, לא אחת נעשה בהם שימוש כדי לסמן את אותו גוף מחקר וידע (Martin et al., 2012).

2 התרגומים לעברית לאורך המאמר הם של הכותבת.

בהמשך הפכה זיקה זו לאחד מעמודי התווך של מחקריו. בשנים 1973-1975, עת כתב את עבודת הדוקטור, התגורר באביג'אן שבחוף השנהב, ושם, במסגרת שירות לאומי, שימש כמורה בתיכון מקצועי וכחוקר במשרד הצרפתי למחקר מדעי קולוניאלי. משימתו המחקרית הייתה לבחון מדוע חברות צרפתיות מתקשות לגייס מנהלים קומפטיביים מקומיים. בעקבות המחקר הוא הבין כי השימוש שנעשה בִּנְיָוּד בין מודרניות לפרה־מודרניות כדי להסביר את ההבדל בין המנטליות הצרפתית לזו האפריקאית מסווה יחסי כוח וסנטימנטים קולוניאליים גזעניים, ואינו מאפשר להבין ידע מדעי כתוצר של נסיבות היסטוריות מטריאליות קונקרטיות (Kofman, 2013). לדבריו, הבנה זו, וההיחשפות שלו לצורות הדורסניות ביותר של הקפיטליזם, שלחו אותו לחפש את דרכו במדעי החברה ולהתנסות בשיטות חקירה אתנוגרפיות (Latour, 2013; Latour & Crawford, 1993).

את מחקרו האתנוגרפי הראשון ערך לאטור במעבדה נירון־אנדוקרינולוגית במכון סאלק ללימודים ביולוגיים באוניברסיטת קליפורניה, סן דייגו. מטרתו הייתה להתחקות אחר הנסיבות הטמפורליות והחומריות הכרוכות בייצור עובדות מדעיות, לפענח צופן אחר צופן את הדרך הנסתרת שמסמכים מדעיים עושים לעבר ממלכת האובייקטיביות. לצורך כך הוא צפה במשך שנתיים, 12 שעות מדי יום, בשגרת העבודה של מדענים. מחקר זה התפרסם בספר המשותף לו ולסטיב וולגר *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*³. הספר נתפס כחדשני ופרובוקטיבי כי, שלא כמו במחקרים אתנוגרפיים אחרים, לאטור ווולגר חדרו לאינטימיות של שבטים שמצויים בקרבה גדולה אליהם (Latour & Woolgar, 1986, p. 17), חתרו תחת "אשליית" השוני האונטולוגי בין האנושי ללא אנושי וייחסו סוכנות לשחקנים לא אנושיים (Haraway, 1988; Hacking, 1988; Latour, 2013; Sayes, 2014). בזכות המהלך האתנוגרפי והאונטולוגי שהוצע בו, הפך הספר לטקסט מכונן של תיאוריית השחקן־רשת (Law, 2009; Michael, 2016). עם זאת, הוא עורר לא מעט ביקורות נוקבות שנגעו בעיקר – אך לא רק – לפרספקטיבה הסימטרית ביחס לתפקידיהם של שחקנים אנושיים ולא אנושיים ולקונסטרוקטיביזם החברתי והרלטיביזם האפיסטמולוגי⁵ שעולה, לטענת המבקרים, מההתמקדות בתהליכי הצפנה והפצה של מסמכים מדעיים (Bloor, 1999; Collins, 1983; Shapin, 1995). עוד נטען כי התיאור הנוקדני של פרקטיקות מקומיות במעבדה – המשאים ומתנים, הוויכוחים, הפשרות ואי־ההסכמות היומיומיים – נעדר התייחסות להשפעתם המכרעת של מבני כוח ותהליכי ריבוד בין ובתוך קהילות אקדמיות על הבנייתן של עובדות מדעיות (Keller, 1988; Swidler & Arditi, 1994). לבסוף, חוקרות פמיניסטיות טענו כי בעמדה רלטיביסטית כמו זו שנקטו לאטור ווולגר טמונה סכנה הן למדע הן לפרויקט הפמיניסטי, שכן שלילת התוקף

3 על תרומתו של הספר לעיצוב התחום של לימודי מדע ראו את מאמרה של ענת לייבלר בסימפוזיון זה.

4 יובל יונאי במאמרו בסימפוזיון זה מרחיב על התפיסה של לאטור את הסוכנות של שחקנים לא אנושיים.

5 המושג רלטיביזם אפיסטמולוגי מתאר את התפיסה שלפיה אין בנמצא ידע או אמת אוניברסליים, שכן מה שנתפס כידע או כאמת הוא תמיד תלוי הקשר היסטורי, מרחבי, חברתי, תרבותי או קונספטואלי (Siegel, 2011).

העובדתי של המציאות, ובכלל זה האלימות והדיכוי המופעלים כלפי נשים, מסווה את המציאות ומונעת את האפשרות לשנותה (Walbi, 2001).⁶ במענה לביקורות התנער לאטור ממרבית העמדות שיוחסו לו. באירוניה האופיינית לו טען כי השימוש שעשה במונחים "חברתי" ו"הבניה חברתית" כדי לתאר את "הרפתקאותיהם של לא אנושיים", שבגינה יוחסה לו עמדה רלטיביסטית, נבע אך ורק מ"בורותו הסוציולוגית" (Latour, 2013, p. 292). ב-1986, במהדורה השנייה של הספר, השמיטו לאטור ווולגר את המלה social מהכותרת (Latour, 2003a). ואולם למרות מעמדו של הספר (או אולי דווקא בגללו), המחלוקת סביבו לא שככה (Havstad, 2020), ויחסו המורכב והאמביוולנטי של לאטור כלפי הסוציולוגיה הלך והתחדד.

בשובו לפריז ב-1977 הצטרף לאטור למכון לסוציולוגיה של החדשנות (CSI), שהקמתו ב-1967 הייתה חלק מההתפתחות של STS בשנות השישים באירופה ובארצות הברית כתחום ידע ושדה מחקר מובחנים מהסוציולוגיה של הידע המדעי (SSK) ומהפילוסופיה של המדע. המאמץ המשותף של הקהילה הבינלאומית של STS, שאופיינה מראשיתה בשנות דיסציפלינרית וקונספטואלית, היה (ועודנו) לקרוא תיגר על תפיסות א-היסטוריות וא-פוליטיות של מדע, המבוססות על הבחנות דיכוטומיות בין עובדות ובין ערכים וידע ואמונות, ולפתח גישות הבנייתיות לבחינה של גורמים "חיצוניים" למדע המהווים חלק אינטגרלי מתהליכים ו"עובדות" מדעיים (Martin et al., 2012). ב-CFI, לאטור, לצד מישל קאלון, ג'ון לואו וחוקרים נוספים שחברו אליהם במהלך השנים, פיתחו גישות וכלים לחקר הייצור של ידע מדעי וטכנולוגי. על בסיס הנחת המוצא המשותפת שלפיה שחקנים אנושיים ולא אנושיים, קולקטיבים, טכנולוגיות, מסמכים וסוגים שונים של תופעות וידע הם תוצרים של יחסים ואינטראקציות הטרוגניים באופיים, הם חקרו טווח רחב מאוד של נושאים (Law, 2008). בתחילת הדרך כונתה גישתם "סוציולוגיה של תרגום", מונח שהדגיש את תפיסתם כי מדע, כמו מוסדות אחרים, הוא תהליך טרנספורמטיבי שכורך יחדיו מגוון רכיבים מזירות חברתיות, קונספטואליות, טכניות וטקסטואליות המצטלבים ומצטרפים לרשת הטרוגנית שבמסגרתה דברים מסוימים מסמנים דברים אחרים, כלומר מתורגמים אליהם (Law, 1992). בשנות השמונים נטבע המושג תיאוריית השחקן-רשת, שהפך לשם המקובל לגישת המחקר שלהם. בהמשך, בהתייחסו לחוסר ההתאמה של המונח לגישה, יכתוב לאטור כי "ארבעה דברים לא עובדים בתיאוריית השחקן-רשת: המילה שחקן, המילה רשת, המילה תיאוריה והמקף!" (Latour, 1999, p. 15). התיאוריה הפכה לאחת הגישות המובילות ב-STC מבחינה אנליטית ומתודולוגית (Lynch, 2019). רבים מהחוקרות והחוקרים בקבוצה הזדהו כסוציולוגים, ותובנות ומתודות חקירה שפותחו במסגרתה יושמו במחקרים סוציולוגיים רבים. עם זאת, נראה כי התיאוריה לא מצאה את מקומה בסוציולוגיה של הזרם המרכזי.

הבורות הסוציולוגית שייחס לעצמו לאטור בתחילת דרכו במדעי החברה הפכה עם השנים לביקורת חריפה ועיקשת על התייחסותה של הסוציולוגיה ל"חברתי" כאל מקור להסבר של חברה או של "מצרפים חברתיים" (social aggregates) אחרים (Latour, 2005, p. 3).

6 להתייחסות נרחבת יותר לביקורת של חוקרות פמיניסטיות ב-STC על לאטור ראו מאמרה של טליה פריד בסימפוזיון זה.

במאמר משותף שכתב עם מישל קאלון טענו השניים כי בחשיבה הסוציולוגית נפוצות שתי טעויות: האחת, שעל בסיס האמונה בקיומם של שחקני מְקָרו, סוציולוגים חוזים את כוחם של שחקנים שהם עצמם תרמו להתעצמותם; והשנייה היא ההתכחשות לקיומם של שחקנים מסוגים אחרים והדרתם משדות המחקר. לדידם, שתי הטעויות גם יחד היו נמנעות אם במקום להניח ששחקנים יכולים להיות זהים או שונים בכוחם, הייתה הסוציולוגיה מאמצת את ההבנה שההתעצמות של שחקנים מתרחשת דרך התחברויות (associations), ומסיקה כי ההתחברויות הן מה שיש לחוקרו (Callon & Latour, 1981). הסוציולוגיה של ההתחברויות מבית מדרשה של תיאוריית השחקן־רשת מציעה הגדרה פרפורמטיבית של חברתי, שלפיה מְצַרְפִּים חברתיים הם תוצאים (effects) של התגבשויות שבירות וזמניות המתקיימות רק כל זמן שהן מבוצעות. לפיכך משימתה של הסוציולוגיה היא להתחקות אחר ההרכבה החוזרת ונשנית של החברתי, ובאמצעות תיאורה להופכה לניתנת לצפייה (Latour, 2003b). נטישת הקטגוריה האנליטית הבסיסית של "החברתי" וההתמקדות האתנוגרפית בפרפורמטיביות של רשתות סוציו-טכנולוגיות היו אכן דרך בהתפתחות תיאוריית השחקן־רשת, או במילותיו של לאטור: "צעקנו את זה מהגנות אם זה התאים ואם לא. בוודאי היינו בלתי נסבלים, אך אחרי ככלות הכול, היינו צעירים ונלהבים. וחוץ מזה, צדקנו! ההיסטוריה עמדה להוכיח זאת - [...] ההיסטוריה שהאקולוגיה הכריחה את האנושיים והלא אנושיים להביא בחשבון" (Latour, 2013, p. 294).

המפנה האפיסטמולוגי והאונטולוגי הגלום בגישה של תיאוריית השחקן־רשת אמנם הציב אותה במרחב קונספטואלי אחד עם פוקו, באטלר והוגים אחרים מתחומי המחשבה הפוליטית, הגיאוגרפיה ולימודי תרבות, אבל בה בעת הרחיק אותה מהשדה הסוציולוגי (Law, 2008). ההצעה כי הסוציולוגיה של ההתחברויות תחליף את "הסוציולוגיה הקונבנציונלית של החברתי" תרמה אף היא למיקומה של התיאוריה מחוץ לגבולות הזרם המרכזי בסוציולוגיה, ולחיוזוקה של העמדה האמביוולנטית ממילא כלפיה מצד חלקים מהדיסציפלינה הסוציולוגית (Latour, 2005). בתחילת שנות האלפיים, אם מתוך תקווה להיחלף מהמיקום האקס־דיסציפלינרי שאליו נקלעה גישתו הסוציולוגית אם מתוך רצון דווקא לבסס מיקום זה, נקט לאטור מהלך מרתק של המצאת מורשת סוציולוגית חדשה: הוא בישר כי התיאוריה היא נצר לאילן יוחסין סוציולוגי מכובד שנוסד על ידי גבריאל טארד בשלהי המאה התשע־עשרה ואין היא עוד עומדת יתומה בשולי התיאוריה החברתית (Latour, 2002).⁷ במהלך זה הוא אף הצמיח למתח בין התיאוריה ובין הסוציולוגיה של החברתי שורשים במחלוקת החרिפה שהתגלעה בין דורקהיים לטארד באשר לדרך שבה יש להסביר חברה. דורקהיים, הצעיר מבין השניים, שכידוע נחשב לאחד האבות המייסדים של הדיסציפלינה, ביטל את עמדותיו של טארד בתואנה שהוא אינדיווידואליסט, פסיכולוגיסט ומטפיזיקאי; ואילו טארד, שהפסיד במחלוקת, הפך לרוח רפאים סוציולוגית (Candea, 2010). על בסיס האימוץ של טארד כסב הסוציולוגי של תיאוריית השחקן־רשת, לאטור טען כי אילולא נגדעה המסורת הסוציולוגית שלו באיבה, יכלה הסוציולוגיה להימנע

7 יצוין כי כבר בסוף שנות השמונים עסק ז'יל דלז בתיאוריה החברתית של טארד. עם זאת, העניין בשדה הסוציולוגי והתרגום של כמה מעבודותיו לאנגלית היו תוצאת הדיון של לאטור (King, 2016).

מהטעויות שביסודה (Latour, 2005). כך, בעת ובעונה אחת הוא המציא ל-ANT מסורת סוציולוגית וכוונן לטארד מורשת סוציולוגית.

אם כן, כיצד חשב טארד שיש להסביר חברה?

בדמיון מפתיע ללאטור, טארד דימה את החברה לנוזל שההתחקות אחריו מצריכה שיטות חקירה חדשות. הוא טען שדורקהיים אינו מבקש להסביר מהי חברה, אלא עוסק בפרויקט פוליטי שמטרתו הנדוס חברתי. מכיוון שתפס את החברתי כעיקרון של חיבורים ולא כתחום מובחן וייחודי של המציאות, הוא לא ראה כל סיבה להפריד את החברתי מהתחברויות של אורגניזמים ביולוגיים או של אטומים ולהבחין את מדע החברה מהפילוסופיה ומהמטפיזיקה, ואף לא חשב כי ההבחנות בין טבע לחברה ובין מיקרו למקרו תורמות להבנה של אינטראקציות אנושיות ושל אופני ההיווצרות של חברה (Latour, 2005). הנחת המוצא האונטולוגית שלו הייתה שהמציאות החברתית מתכוננת מתוך ריבוי של רכיבים הטרוגניים שנמצאים בתנועה מתמדת. הוא סבר שדורקהיים טעה טעות יסודית בראותו את השונות כמעטפת דקה המכסה על מבנה חברתי אחדותי וקוהרנטי, שקודם לה, מתנה אותה, ושבו הסוציולוגיה צריכה להתמקד. הוא עצמו ביקש להימנע כליל ממושג המבנה. טענתו הייתה כי ההבדל בין המבנה לרכיביו הוא אך סימפטום של המחסור שיש לנו במידע על הרכיבים. לכן, לדידו, על הסוציולוגיה להשקיע מאמצים בהשגת מידע מדויק ומרבי על הרכיבים, ולא לנסות להסביר את המבנה, שאינו אלא תוצר של מגבלותיה. הוא תיאר את העבודה הסוציולוגית כהתחקות אחר תנועה כפולה – התגבשות ריבוי הפעולות הבודדות לכדי מה שנתפס כדפוסים וכמבנים יציבים, והתפרקותם של אלה בחזרה לפעולות בודדות (Latour, 2010; Tonkonoff, 2017). הוא האמין כי בזכות השיפור הצפוי ביכולת הסטטיסטית לספק מידע מקיף במהירות ובקביעות, אפשר יהיה לייחס ערך מספרי לכל אירוע חברתי, ולתעדו ולהפיצו לציבור באופן ויזואלי.

לאטור הציג את החזון הסטטיסטי הזה כהוכחה ניצחת לתפיסתו את טארד כנביא סוציולוגי שהקדים את זמנו במאה שנים – הוכחה שהתקבלה רק כשהרשתות במרחב הווירטואלי עתיר הנתונים החלו להצית את דמיונם של חוקרות וחוקרים במדעי הטבע והחברה (Latour, 2010). שני העיקרים המשותפים לו ולטארד – דחיית ההבחנה בין הטבעי לחברתי, והתובנה כי "השלם אינו מצוי מעל החלקים, אלא הוא רציף [להם]" (לאטור ולנטון, 2023, עמ' 251) – היוו תשתית אונטולוגית לגישתו הסוציו-אקולוגית, שלה הקדיש את מרב תשומת הלב המחקרית והפוליטית שלו בשני העשורים האחרונים לחייו. לאטור היה אולי הראשון שהבין כי יש להעמיד את משבר האקלים במרכז סדר היום של המחשבה החברתית. בה בעת, לנוכח הארגומנטציה הקונסטרוקטיביסטית והרלטיביסטית של מכחישי משבר האקלים, הוא חש צורך דחוף לחדד את עמדתו ביחס לזיקה בין אפיסטמולוגיה ואונטולוגיה ולנסח מחדש ובמדויק את התפקיד העכשווי של המתודה הקונסטרוקטיביסטית (Latour, 2004). הוא גרס כי כל עוד מדעני האקלים מחזיקים באפיסטמולוגיה פוליטית זהה לזו של מכחישי המשבר, המבוססת על הנגדה בין "המדעי העובדתי" ובין "הפוליטי האידיאולוגי והאינטרנסנטי", הם אולי יצליחו להנחיל ידע לקהל רחב יותר, אך לא להניע אותו לפעולה. הוא טען כי בנסיבות האקולוגיות החדשות, שבהן שאלת הסוכנות כרוכה יותר מתמיד בשאלות פוליטיות, המדע ולימודי המדע נדרשים להסיט באחת את המבט מעניינים עובדתיים שאין עליהם מחלוקת (indisputable matters)

(of fact) ולהתמקד בעניינים הטורדים המצויים במחלוקת (matters of concern to be) (disputed) (Latour, 2015). בקריאה זו של לאטור מקופלת טענה אונטולוגית שלפיה עניינים עובדתיים הם אך תרגומים פוליטיים של עניינים טורדים, ולא מה שמגדיר את המציאות. ואולם העניינים הטורדים, אלה שאמורים להיות במוקד החשיבה והמחקר, מצריכים כלים תיאוריים חדשים, כאלה שלא יחשפו או יפרקו אותם אלא יגנו עליהם. קונסטרוקטיביזם במובנו החדש מחייב אותנו אפוא לנהוג במציאות בעדינות ובהירות, שכן תוצרים מוכנים הם שבריריים וזקוקים להגנה (Latour, 2004, p. 246).

החלוציות והחדשנות שאפיינו את לאטור מעוררות את השאלה מה תרומתה של החשיבה הטארדיאנית למפעלו האינטלקטואלי. תשובה לשאלה זו עשויה להאיר כיוונים שאליהם יכלה הסוציולוגיה להתפתח אילו במחלוקת עם דורקהיים הייתה דווקא ידו של טארד על העליונה, ובה בעת היא יכולה לסמן שבילים סוציולוגיים שאפשר כי הם נעלמים מעינינו היום. כך או כך, עבודותיו של לאטור הן לבטח כר פורה לעיון ולמחקר רב-תחומי והזמנה לחשוב מחדש מה יש להסביר ואיך.

* * *

אין ספק שלאטור הוא בין ההוגים היצירתיים, פורצי הדרך, מעוררי ההשראה והפרובוקטיביים של זמננו. פטירתו הותירה אותנו עם טווח רחב ומאתגר של שאלות אונטולוגיות, אפיסטמולוגיות, מתודולוגיות ופוליטיות, שאותן הוא התמיד והיטיב לגלגל לפתחה של הסוציולוגיה. עם זאת, אף שקריאות התיגר שלו על הנחות היסוד, מושאי החקירה, דרכי החקירה ואופני ההסבר הסוציולוגיים עוררו דיון ער והשפיעו על חלקים לא מבוטלים בשדה הסוציולוגי, יחסיו עם הסוציולוגיה נותרו בלתי פתורים. הסימפוזיון שלפנינו מציע שלוש נקודות מבט על הדיאלוג המורכב של לאטור עם מדעי החברה. בשלוש המסות מפנים הכותבים מבט אל תובנות אנליטיות ומתודולוגיות שעלו במחקריהם בעקבות גישתו ומורשתו. ענת לייבלר דנה בביקורת שלאטור הפנה אל הסוציולוגיה. לטענתה, תרומתו המכרעת לייסוד התחום של לימודי מדע נשענה על אתנוגרפיה של ייצור עובדות מדעיות ועל פירוק יסודות החשיבה הסוציולוגית. כפי שהיא מראה, לצורך מהלך זה הוא ייסד שפה ותפיסה אפיסטמולוגית חדשות של "החברתי", המבוססות על הנחות יסוד שונות מאלה של הסוציולוגיה. יובל יונאי מצביע על המשמעות הרדיקלית שנושאים לאטור ותיאוריית השחקן-רשת עבור הסוציולוגיה. לצורך כך הוא מתחקה אחר המהפך האפיסטמי שחוה בעקבות הקריאה בספרו של לאטור *Science in Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society* (1987), ואת ההשפעה של התיאוריה על מחקר על מדע הכלכלה. לבסוף, טליה פריד דנה בביקורות של תיאורטיקניות פמיניסטיות על הגישה הסמיוטית החומרית של תיאוריית השחקן-רשת ובמושגים החלופיים שהן הציעו אגב הדיאלוג שניהלו עם לאטור. היא מראה את הכוח ההסברי של מושגים אלו באמצעות השימוש שעשתה בהם בעבודת הדוקטור שלה, המציעה היסטוריה ואתנוגרפיה מרובת אתרים של ניהול פסולת ביתית בישראל. יחדיו הם פורשים את עושר הרעיונות והתובנות העולים מעבודתו וממורשתו של לאטור ואף חושפים את המקורות, ההומור, הנדיבות והרגישות שאפיינו את אישיותו. נוח על משכבך בשלום, ברוננו לאטור.

מקורות

- לאטור, ברוננו, וטימותי לנטון. (2023). הרחבת תחום החירות, או: מדוע קשה כל כך להבין את גאיה. *תיאוריה וביקורת*, 57, 235–257.
- Bloor, David. (1999). *Anti-Latour. Studies in History and Philosophy of Science Part A*, 30(1), 81–112.
- Callon, Michel, & Bruno Latour. (1981). Unscrewing the big Leviathan: How actors macro-structure reality and how sociologists help them to do so. In Karin Knorr-Cetina & Aaron V. Cicourel (Eds.), *Advances in social theory and methodology: Toward an integration of micro-and macro-sociologies* (pp. 227–303). Routledge & Kegan Paul.
- Candea, Matei. (2010). Revisiting Tarde's house. In Matei Candea (Ed.), *The social after Gabriel Tarde: Debates and assessments* (pp. 1–24). Routledge.
- Collins, Harry M. (1983). The sociology of scientific knowledge: Studies of contemporary science. *Annual Review of Sociology*, 9, 265–285.
- Hacking, Ian. (1988). The participant irrealist at large in the laboratory. *The British Journal for the Philosophy of Science*, 39(3), 277–294.
- Haraway, Donna. (1980). Book review of “Laboratory life: The social construction of scientific facts”. *Isis*, 71(3), 258–259.
- Havstad, Joyce C. (2020). Forty years after “Laboratory Life”. *Philosophy, Theory, and Practice in Biology*, 12(3).
- Keller, Evelyn Fox. (1988). Feminist perspectives on science studies. *Thesis Eleven*, 21(1), 65–81.
- King, Anthony. (2016). Gabriel Tarde and contemporary social theory. *Sociological Theory*, 34(1), 45–61.
- Kofman, Ava. (2018). Bruno Latour, the post-truth philosopher, mounts a defense of science. *The New York Times Magazine*, October 25, 2018.
- Latour, Bruno. (1975). *Exégèse et ontologie: Essai philosophique sur des textes de résurrection* [PhD Thesis, Université de Tours].
- Latour, Bruno. (1987). *Science in action: How to follow scientists and engineers through society*. Harvard University Press.
- Latour, Bruno. (1999). On recalling ANT. *The Sociological Review*, 47(1), 15–25.
- Latour, Bruno. (2002). Gabriel Tarde and the end of the social. In Patrick Joyce (Ed.), *The social in the question: New bearings in history and the social sciences* (pp. 117–132). Routledge.
- Latour, Bruno. (2003a). The promises of constructivism. In Don Ihde & Evan Selinger (Eds.), *Chasing technoscience: Matrix for materiality* (pp. 27–46). Indiana University Press.

- Latour, Bruno. (2003b). What if we talked politics a little? *Contemporary Political Theory*, 2, 143–164.
- Latour, Bruno. (2004). Why has critique run out of steam? From matters of fact to matters of concern. *Critical Inquiry*, 30(2), 225–248.
- Latour, Bruno. (2005). *Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory*. Oxford University Press.
- Latour, Bruno. (2010). Tarde's idea of quantification. In Matei Candea (Ed.), *The social after Gabriel Tarde: Debates and assessments* (pp. 145–162). Routledge.
- Latour, Bruno. (2013). Biography of an inquiry: On a book about modes of existence. *Social Studies of Science*, 43(2), 287–301.
- Latour, Bruno. (2015). Telling friends from foes in the time of the Anthropocene. In Clive Hamilton, Christophe Bonneuil, & François Gemenne (Eds.), *The anthropocene and the global environmental crisis* (pp. 145–155). Routledge.
- Latour, Bruno, & T. Hugh Crawford. (1993). An interview with Bruno Latour. *Configurations*, 1(2), 247–268.
- Latour, Bruno, & Steve Woolgar. (1986). *Laboratory life: The construction of scientific facts*. Princeton University Press. (Original work published 1979)
- Law, John. (1992). Notes on the theory of the actor-network: Ordering, strategy, and heterogeneity. *Systems Practice*, 5(4), 379–393.
- Law, John. (2008). On sociology and STS. *The Sociological Review*, 56(4), 623–649.
- Law, John. (2009). Actor network theory and material semiotics. In Brian S. Turner (Ed.), *The New Blackwell Companion to Social Theory* (3rd ed., pp. 141–158). Blackwell.
- Lynch, Michael E. (2019). The sociology of science and social constructivism. In Miranda Fricker, Peter J. Graham, David Henderson, & Nikolaj J. L. L. Pedersen (Eds.), *The Routledge handbook of social epistemology* (pp. 220–229). Routledge.
- Martin, Ben R., Paul Nightingale, & Alfredo Yegros-Yegros. (2012). Science and technology studies: Exploring the knowledge base. *Research Policy*, 41(7), 1182–1204.
- Michael, Mike. (2016). *Actor-Network theory: Trials, trails and translations*. Sage.
- Sayes, Edwin. (2014). Actor-Network Theory and methodology: Just what does it mean to say that nonhumans have agency? *Social Studies of Science*, 44(1), 134–149.
- Shapin, Steven. (1995). Here and Everywhere: Sociology of Scientific Knowledge. *Annual Review of Sociology*, 21, 289–321.
- Siegel, Harvey. (2011). Epistemological relativism: Arguments pro and con. In Steven D. Hales (Ed.), *A companion to relativism* (pp. 199–218). Wiley-Blackwell.

- Swidler, Ann, & Jorge Ardit. (1994). The new sociology of knowledge. *Annual Review of Sociology*, 20, 305–329.
- Tonkonoff, Sergio. (2017). *From Tarde to Deleuze and Foucault: The infinitesimal revolution*. Palgrave Macmillan.
- Walby, Sylvia. (2001). Against epistemological chasms: The science question in feminism revisited. *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 26(2), 485–509.